

Institutul Ludwig Boltzmann pentru
Studiul Problematicii Religioase a
Integrării Europene

*PENTRU O DEMOCRAȚIE A
VALORILOR: STRATEGII DE
COMUNICARE RELIGIOASĂ ÎNTR-O
SOCIETATE PLURALISTĂ*

Seminar internațional organizat la
Colegiul Noua Europă, București
30 noiembrie - 1 decembrie 2001

Colegiul Noua Europă

Redactor: Irina Vainovski-Mihai

Pentru o democrație a valorilor: Strategii de comunicare
religioasă într-o societate pluralistă

Copyright © 2002 – Institutul Ludwig Boltzmann pentru
Studiul Problematicii Religioase a
Integrării Europene și
Colegiul Noua Europă

ISBN 973-85697-3-7

***Exspoliatio Egyptiorum*: Asupra utilizării valorilor adversarului în comunicarea valorilor**

Violeta BARBU

Voi da poporului acestuia trecere înaintea Egiptenilor și când veți ieși nu veți ieși cu mâinile goale, ci fiecare femeie va cere la vecina ei și de la cea care stă cu ea în casă vase de argint, lucruri de aur și haine și veți împodobi cu ele pe fiii voștri și pe fetele voastre și veți prăda pe Egipteni. (Exodul 3: 21-22)

1. Nu există etică în afara ontologiei

Aluzia în acest context la pasajul din cartea Exodului cunoscut sub numele de *Exspoliatio Egyptiorum* nu presupune vreun scop hermeneutic, ci mai degrabă o figură retorică ce ar putea să definească o strategie de comunicare: împrumutarea valorilor adversarului (*exspoliatio Egyptiorum*) pentru ca Biserica să poată difuza mesajul Evangheliei (ieșirea din Egipt a poporului evreu). Cine ar fi așadar adversarul, provocarea sau tentația majoră ce se află astăzi în fața Bisericii, pentru a împrumuta expresia lui Marcel Gauchet? Înainte de evenimentele din 11 septembrie 2001, s-ar fi putut da ușor același răspuns ca și acum un secol: secularizarea progresivă care caracterizează cultura majoritară a spațiului european, altă dată leagăn al civilizației europene. Or, aceste evenimente ne arată în chip clar că vocea Bisericii trebuie să se exprime într-o manieră fermă, mai ales atunci când e vorba de

chestiunea ontologică a Ființei. În legătură cu atentatele teroriste din septembrie, marele maestru german al gândirii politice, Habermas, a declarat cu ocazia decernării premiului Asociației Editorilor Germani:

Alternativa civilizației noastre nu este aceea de a alege între islam și creștinism, ci între o secularizare exasperată și conștiința că omul este chip și asemănare a lui Dumnezeu.

Pentru că acum ceea ce se află în joc nu mai este chestiunea existenței lui Dumnezeu ce frământa lumea de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Omul însuși este pus sub semnul întrebării, iar dușmanii lui sunt așadar și adversarii Bisericii. Din vremea nu prea îndepărtată când André Malraux denunța precaritatea „condiției umane”, iar Agostino del Noce numea tentativele sistemelor filosofice contemporane de a exclude orice referință transcendențială „o gândire slabă” („il pensiero debole”), existența umană nu a încetat să se degradeze. Este suficient să observăm realitatea ce ne înconjoară: escaladarea fanatismelor religioase și a rasismului, expansiunea terorismului, războaie interminabile, subdezvoltarea și mizeria care umilesc o parte crescândă a omenirii. Dar cel mai grav lucru pare să fie dezintegrarea rațiunii de a trăi a persoanelor și culturilor, dezintegrare despre care atacurile din 11 septembrie mărturisesc pe deplin.

Paradox tragic al unei epoci care proclamă, mai mult ca oricând, drepturile omului. Cu toate acestea, există un semn de speranță: aceste tragedii care ne iau cu asalt pe toți fac parte de acum înainte din neliniștea noastră colectivă și ne așază în fața ochilor chipul omului amenințat în însăși umanitatea lui. În fața amplitudinii pericolului, denunțarea morală și socială prin intermediul mijloacelor de comunicare e necesară, dar rămâne insuficientă? Problema care se pune nu

mai este etică sau socială, a devenit ontologică, căci însăși ființa umană și viitorul ei sunt puse sub semnul întrebării.

2. Biserica și spațiul public

O dată stabilită importanța valorii ontologiei, în acest punct al reflecției noastre este legitim să ne întrebăm asupra mijloacelor pe care comunicarea ni le oferă pentru a înfrunta aceste provocări. O recunoaștem cu toții, vocea explicită a Bisericii ca autoritate magisterială sau vocea implicită a judecăților care împărtășesc valorile creștine au o pondere extrem de redusă în mass-media de astăzi. Biserica nu mai este demult cea care modelează judecățile emise în spațiul public. În spațiul public, am ajuns în punctul în care autonomia, diversitatea, pluralismul au triumfat asupra pretenției creștine de a fi o propunere totalizantă.

Cine decide asupra ponderii și autorității prezenței Bisericii în mass-media? Regula democrației, ne spune Marcel Gauchet în cartea sa *La religion dans la démocratie. Cinq tentations dans l'Eglise*. Spre deosebire de totalitarism, care ucide adevărul, democrația îl relativizează, introducându-l în contexte de pluralitate. În consecință, ca instituție, Biserica este tolerată și câteodată, chiar încurajată, dar numai ca un fel de entitate a societății civile care aduce servicii drepturilor omului, asistenței sociale, învățământului, construcției europene, culturii etc. Însă cu toții știm că izvorul acestor opere și al acestui mod de a fi în societate vine din misiunea ei de a spune adevărul despre om, adică de a-l vesti pe Cristos. Cultura mediatică este și ea profund impregnată de această judecată tipic modernistă, al cărei singur adevăr absolut este acela că nu există adevăruri absolute sau că, dacă există, ele nu sunt accesibile rațiunii

umane și, în consecință, neînsemnate. Într-o astfel de perspectivă, ceea ce are importanță nu este adevărul, ci „povestea” (*le récit, the story*).

Persoana lui Cristos este adevărul despre umanitatea noastră:

Isus Cristos îl dezvăluie pe deplin omului pe om și îi descoperă măreția chemării proprii (Enciclica *Gaudium et Spes*, 22).

A rosti acest adevăr înseamnă să introduci în lume o dimensiune totalizantă, pentru că ea este pozitivă și pentru că este purtătoare de sens, de semnificație. Această privire pozitivă pe care creștinii, o rasă umană *sui generis* după expresia papei Paul al VI-lea, o au asupra realității pe care o trăiesc este punctul în care diferența față de alte tipuri de privire, cea a mass-media de exemplu, se percepe cel mai bine. O privire pozitivă vine dintr-o poziție pozitivă față de realitate, dintr-un comportament pozitiv față de real, pentru că în realitatea noastră, fragilă și plină de limite, Dumnezeu a ales să se întrupeze. Departe de a fi optimism facil, privirea pozitivă poartă în ea certitudinea și speranța, este pacificantă și responsabilizatoare. Numai într-o astfel de poziție poți să și denunți, așa cum ne-o indică doctrina socială a Bisericii, răul, minciuna, in justiția, abuzurile, atentatele la demnitatea persoanei.

3. Valorile doctrinei sociale a Bisericii: către o cultură a solidarității sociale în România

3.1. Educația carității și mijloacele de comunicare

Solidaritatea în opere este, pentru creștini, expresia carității, cea mai importantă lege a omului. Acesta este, în principal,

mesajul social pe care Biserica dorește să-l transmită în mijlocul societăților noastre pe care filosofii, politologii și sociologii obișnuiesc să le numească „postcreștine”, „postmoderne”, „postraționale”. Aceste voci, care exprimă în momentul de față maximul de reflecție inteligentă asupra problemei etice, se unesc într-un descumpănitor consens atunci când afirmă „amurgul datoriei” (Gil Lipoveski). Sunt rare astăzi locurile și momentele în care vibrează obligația de a-ți închina viața aproapelui: în timp ce îndemnurile categorice de a face Binele sunt înlocuite de normele dragostei de sine (succes, igienă, frumusețe, ecologie), valorile altruiste au încetat de a mai fi evidențe morale în ochii indivizilor și ai familiilor.

Într-o anchetă europeană din 1989, solicitați să spună două lucruri învățate temeinic de la părinții lor, tinerii de 13-17 ani menționau înainte de toate necesitatea de a munci bine pentru a avea o meserie bună (75%) și capacitatea de a se descurca singuri în viață (45%). Respectul pentru principiile morale nu a fost citat decât o dată din patru. Altruismul și obligația de a-l ajuta pe celălalt apare pe locul 14 din 17 virtuți (valori) la care europenii se gândesc în primul rând, cu mult în urma cinstei, toleranței sau bunelor maniere. „A trăi pentru celălalt”, virtute altădată cea mai de seamă, a devenit o maximă subalternă care nici nu mai este demnă de a fi propusă ca ideal copiilor. În societățile noastre, informațiile, distracțiile, sfaturile privitoare la un trai mai bun, mai comod sunt mai prezente decât exigența de a ne îndeplini datoriile față de semenii. Desigur, acțiunile umanitare ocupă primele pagini ale ziarelor, iar valoarea donațiilor, în țările dezvoltate, atinge cote din ce în ce mai mari. Epoca noastră redescoperă caritatea cu fiorii inimii stârniți de concertele rock și de starurile angajate în favoarea cauzelor nobile. Binefacerea mediatică, altruismul nedureros, anesteziat de spectacolul de varietăți, reafirmă tot o cultură hedonistă,

nu o întoarcere a moralei. Epoca postmodernă a „descoperit umanitarismul”, ca pe o reacție a moralei naturale la cinismul politic, spune un foarte important filosof francez contemporan, Alain Finkelkraut. Alți sociologi numesc acest tip de manifestare „bonism”. Bonismul este o modă pentru că vizează emoția; la fel ca și ea, este trecător, fără respirație, spontan și teatral și, înainte de toate, individual. Mass-media, în epoca noastră, stabilește cauzele prioritare, stimulează și organizează generozitatea și solidaritatea. Ele nu creează, precum celelalte instanțe tradiționale, o conștiință constantă, nu interiorizează comportamente, nu țese solidarități. Adevărul, fie că ne place sau nu, este acesta: mass-media suscită mari elanuri de solidaritate, dar în același timp dezangajează indivizii; sensibilizând inimile care dăruiesc un ban, dezangajează conștiințele care ar trebui să opereze. În felul acesta, nu suntem departe de ceea ce Nietzsche numea „morala milei universale”.

Este această analiză mult prea aspră? Se aplică ea unei societăți precum cea românească în care voluntariatul este în epoca fragedei copilării, iar caritatea-business nu capătă forma spectacolelor mamut, ci numai chipul meschin al unor ONG-uri care își văd liniștite de interese oneroase la adăpostul scopurilor umanitare? Cum putem vorbi de o criză postmodernă într-o societate ce nu s-a modernizat încă, sau de un formalism al structurilor într-o lume nestructurată? Nenumărate sunt bolile noastre și le vindecăm doar atunci când le numim, devenim conștienți de ele, ni le asumăm: o societate civilă fără țesuturi de solidaritate și comunicare, instituții care nu-și definesc încă în mod coerent politici de protecție, de educație, asistență medicală și socială, Biserici care își clădesc abia acum structuri de serviciu public, fie pentru că nu li se permisese acest lucru mai înainte, fie că magisteriul lor nici nu prevedea acest lucru la nivelul operelor și, mai cu seamă, un individualism exacerbant

ca produs paradoxal și ca reacție exasperată la colectivismul totalitar.

3.2. Solidaritatea în operă

În lumina acestor observații, putem să formulăm cu claritate câteva linii de forță ale mesajului Bisericii, parte a doctrinei sale sociale.

1. Solidaritatea în opere nu este un scop în sine, ca bonismul și umanitarismul. Dacă ar fi așa, cine nu s-ar descuraja în fața disproporției dintre oceanul nevoilor și picătura mijloacelor? Solidaritatea în opere este un semn, al apostolatului, al misiunii. Slujind omul, Biserica trebuie să facă transparent temeiul credinței în acțiune, iar din iubirea pentru aproape o experiență la îndemâna oricui, direct comunicabilă. În exemplul acțiunii mântuitoare a Fondatorului ei, Isus Cristos, Biserica găsește fundamentul și oglinda tuturor bunelor sale opere. De aceea, între Ființă și morală nu există ruptură; eticul își are rădăcinile în ontologic.

2. Solidaritatea în opere este răspuns la o nevoie concretă căci este expresia principiului creștin al Întrupării: evenimentul întrupării în timp și spațiu al lui Isus Cristos ne conduce la înrădăcinarea faptelor noastre caritative în circumstanțele concrete ale vieții cotidiene, ale realității pământești pe care o trăim, care uneori este caracterizată de ceea ce Constituția pastorală a Conciliului Vatican II numește „structuri ale păcatului”. Luptând împotriva lor, Biserica nu reduce prin comunicare, conținutul adevărurilor sale. Denunțarea publică a „structurilor păcatului”, adică a tuturor formelor de abuz, injustiție, violență, face parte din obligația publică a Bisericii și din obligația de conștiință a fiecărui fiu al Ei. Cu cât acest

denunț este mai bine plasat în spațiul public, cu alte cuvinte, mai mediatizat, cu atât impactul poate fi mai mare.

În apărarea drepturilor omului, Biserica are la îndemână pastorală denunțului profetic. Ea este cea care trebuie să strige, pentru că este vocea celui care tace: săracul, marginalizatul, străinul, emigrantul, copilul nenăscut, bolnavul, handicapatul. Cine strigă în România în mass-media împotriva injustițiilor, în favoarea săracului, împotriva dezmembrării familiei? Strigătul nu este de ajuns, spunea papa Paul al IV-lea: trebuie să cauți cauzele unui neajuns, să analizezi circumstanțele, să propui proiecte, practici bune, într-o atitudine de responsabilitate și solidaritate. În ultimii cinci ani, toate acestea au devenit, în Biserica Catolică din România și între Bisericile și denominațiunile religioase din țara noastră, subiect de dezbatere și ocazie de a împărtăși experiențe pozitive. Seminariile organizate pe tema carității (1997, 1999, 2000), băncile de date, cursurile formative de doctrină socială a Bisericii, destinate laicilor (studenți, tineri militanți din lumea politică, syndicate) sunt tot atâtea inițiative pozitive, urmărite cu un interes mediocru de mijloacele de comunicare în masă, încă ancorate într-un spiritualism pietist și sentimental, în cel mai bun caz moralist.

4. Către o cultură nouă în mass-media din România: comunicarea valorilor familiei

Este legitim să ne întrebăm aici și acum dacă aceasta este și privirea pe care o au îndeobște mass-media și mai ales televiziunea, acest loc de putere, cum îl definea Pierre Bourdieu, un loc în care puterea se organizează și se autoreproduce, un loc în care se omologhează și se impun

valori și modele comportamentale, locul prin excelență în care se plăsmuiește cultura majoritară. Nimic mai ușor decât să diabolizăm în chip moralist mass-media pentru atentatele zilnice la demnitatea persoanei și a familiei prin mijloacele binecunoscute (pornografie, violență etc.). Nu cultivând reacțiile de tip sentimental-irațional vom avea persoane reponsabile, ci proiectând asupra vieții, a realității o privire rațională, care judecă deci realitatea potrivit totalității factorilor ei constitutivi, care aderă la această realitate, pentru că ea este pozitivă. Acesta este realismul creștin, cel despre care Ioan Paul al II-lea spunea: „fiți realiști și cereți imposibilul”. A fi realist înseamnă a identifica și adera la valorile umanității noastre, căci *omnis creatura bona*; toată făptura este bună în primul rând pentru că există, ca semn al Celui care face existența, ca semn al Misterului care este Îndurare: *Dives in Misericordia*. Aceasta este îmbrățișarea ultimă a Misterului, împotriva căreia omul – chiar și cel mai îndepărtat, mai pervers sau cel mai întunecat – nu poate opune nimic, nu poate opune nici o obiecție: poate dezerta, fugind de sine însuși și de propriul său bine, devenind un mort-viu, un nimic umplut cu explozibil, cum am văzut nu demult. Misterul ca îndurare rămâne ultimul cuvânt chiar și în raport cu cele mai urâte posibilități ale istoriei.

Recenta aliniere la standardele europene prin marcarea emisiunilor cu grade de risc pentru minori lasă răspunderea pe seama părinților. Nimic mai ușor decât să diabolizezi și, aș îndrăzni să spun, mai ineficient. Pentru că nu aceste aspecte evident transgresive sunt preocupante, ci modul, din păcate aproape general, în care mass-media instrumentalizează persoana și familia. Familia este, cu toții ne dăm seama, și profesioniștii mijloacelor de comunicare cu atât mai mult, o temă predilectă pentru mass-media, ca și politica. Ce fel de privire ne propun mass-media asupra familiei? Nu putem să nu recunoaștem o majoră implicare a presei, în ultimii ani în

campaniile de sensibilizare a opiniei publice privitoare la diverse aspecte sociale, dintre care unele direct legate de realitatea familiei sau a copiilor în dificultate. Fără ajutorul ei, strângerea de fonduri, schimbarea de mentalitate, solidarizarea nu ar fi fost posibile. În această privință, promptitudinea prin care televiziunea s-a pus la dispoziția inițiativelor Bisericii este remarcabilă. De aceea, observațiile care urmează au ca intenție continuarea acestui parteneriat, în forme însă mai mature, mai profesionale și mai ales, apropiate de criteriile pe care Biserica le pune în joc atunci când judecă realitatea, atunci când cântărește semnele timpului.

4.1. Cultura adopției

O minimă rigoare a analizei ne cere să departajăm dimensiunea informativă de celelalte dimensiuni: promoțională, de dezbateri și divertisment.

Dimensiunea informativă operează, în mass-media din România poate mai mult decât în alte părți, cu o instrumentalizare de tip reduționist-negativ. Prima reducere a familiei, în emisiunile de știri sau în paginile de ziar, este reducerea la dimensiunea ei socială și la violența domestică. Din această zonă, am reținut pentru analiza noastră trei tipuri de informații care au ocupat locuri privilegiate în ordinea propusă de diverse canale la emisiunile informative (*coverage*) sau de diverse ziare (*front page*).

Campania împotriva abandonului – deși nu merită pe de-a-ntregul acest nume – a vizat una din cele mai grave probleme cu care se confruntă societatea noastră. Din păcate, majoritatea cazurilor mediatizate reduceau fenomenul la abandonul asociat cu pruncuciderea. Reducția operează aici eliminând categoria tot atât de importantă a abandonului pe

parcurs. Cazul este prezentat smuls din orice context, de obicei sunt intervievați martori, dar nu și mama; aproape niciodată alternativele, ca soluții pozitive, nu sunt aduse în discuție. Dacă din ce în ce mai mult în conștiința publică se încetățenește convingerea că în societatea noastră cultura abandonului a luat forme și proporții alarmante, ni se pare îndreptățit să ne întrebăm de ce nu suntem capabili să transferăm în mass-media elementele unei culturi a adopției, care să o contracareze? Or, aceste elemente există, ele se nasc din experiența operelor de caritate ale Bisericii, ele sunt deja inculturate în societatea noastră. În limbaj politic, ele se numesc practici bune (*good practices*) și acestea sunt teaurizate, puse laolaltă pentru a servi drept model și pildă altora: realitatea caselor de primire a fetelor-mame, care oferă suport și posibilitatea de a găsi o slujbă, figura profesională nouă a asistentei maternale etc. Alte elemente ale culturii adopției ne sunt încă străine și tocmai de aceea ar trebui să constituie subiect de dezbatere publică. Puțini știu că un procent de 40% din copiii abandonați și, ca atare, instituționalizați sunt purtători de handicap, lejer sau grav. Or, câte din familiile din țara noastră sunt dispuse astăzi să se deschidă unui copil cu nevoi speciale, așa cum se întâmplă în alte părți, unde familiile angajate în viața Bisericii și-au creat asociații de sprijin reciproc pentru a duce la capăt un astfel de gest angajând umanitatea noastră într-un mod atât de profund? Ne-am dori ca mass-media să aloce spațiu acestui aspect, căci altfel e lesne de prevăzut că în instituțiile din care copiii pleacă spre adopție se va crea o sălbătică selecție naturală, în care numai cei sănătoși au o șansă. O tăcere mediatică, expresie a indiferenței noastre și a unei jene acumulate de generații în cultura noastră, acoperă realitatea de suferință, dar și de o infinită bogăție afectivă a persoanelor cu nevoi speciale. Familiile îi abandonează sau îi ascund, ca pe o rușine sau ca

pe un fel de pedeapsă. Nimeni nu-i vede, pe stradă sau în școli, și devin o problemă abia acum când una din recente exigențe ale Uniunii Europene impune integrarea lor socială, mai ales în școlile normale. În Carta Drepturilor Omului ei sunt persoane cu o demnitate egală, pentru Biserică însă ei sunt un semn al lui Cristos, un chip din care El strigă. Avem nevoie de un aliat atât de puternic cum este presa pentru a duce această bătălie de educație a unei societăți întregi în conștiința acceptării acestor frați ai noștri.

Din experiența familiilor creștine s-a născut „adopția la distanță”, o formă de susținere materială prin care o familie (de obicei din țările occidentale, în special Italia) ajută o altă familie sau un copil instituționalizat, răspunzând nevoilor lor elementare. Ne-au trebuit ani buni pentru a risipi confunziile din articolele de presă, care tratau aceste forme de solidaritate ca pe „o încercare” de a fura copiii. Acum, această idee minunată a pătruns și în Biserica Ortodoxă, așa cum o arată raportul din mapele-program, iar familiile și copiii orfani care beneficiază de acest tip de suport – o relație umană de prietenie, în fond – se numără cu miile. Ne-au trebuit ani buni, dar acum există și familii din România care oferă un astfel de ajutor, și chiar clase de elevi care „au adoptat” astfel alți copii, de pildă copii români din Transnistria veniți în țara noastră ca să poată învăța în românește. Dacă aceste dovezi de creativitate ale familiilor creștine ar fi stârnit curiozitatea unui reporter, este sigur că mulți s-ar alătura Bisericii într-o acțiune în care, aplicând principiul subsidiarității, izbutește acolo unde statul nu poate să ajungă.

4.2. Cultura voluntariatului

În Parlamentul României se află pregătită legea voluntariatului. Nici o dezbatere și nici o știre nu s-au strecurat

în mijloacele de comunicare în masă. Nu va fi de mirare deci, dacă acest conținut de caritate care își are originea și este viu în Biserică va ajunge o formă fără fond pentru restul societății. Căci educația și cultura voluntariatului presupun convingeri creștine ferme și responsabile: fidelitate și gratuitate. Ca și adopția, voluntariatul nu devine o cultură, adică un comportament larg răspândit, decât dacă este mărturisit ca experiență de către cei care îl practică, decât dacă se educă. Numai o persoană schimbată și fericită de ceea ce face poate convinge pe alții. Este oare absurd să ne dorim, deci, ca din când în când, în locul spectacolului facerii și desfacerii cuplurilor, care a ocupat în vara anului 2001 toate canalele de televiziune, să vedem pe acei tineri care își împart timpul și energia cu copiii din instituții, creează raporturi, se responsabilizează? I-am putea prezenta oricând, pentru că sunt din ce în ce mai mulți, cu condiția ca mass-media să dorească să-i cunoască și, prin ea, să-i cunoască și alții de vârsta lor. Aceștia le-ar spune ce descoperire importantă au făcut pentru destinul lor, săvârșind lucruri simple cum e acela de-a vizita regulat în weekend copiii dintr-un leagăn. Au descoperit cât de recunoscători trebuie să fie că ei au o familie în timp ce alții nu sunt atât de norocoși, că nu au nici un merit pentru aceasta, că familia este un har. Iar dacă vor recunoaște aceasta, putem spera că mâine nu-și vor abandona fiii.

Laici angajați sau actori ai comunicării fără convingeri religioase, cu toții trebuie să fie animați de pasiunea pentru adevăr. Căutarea și afirmarea adevărului poate să-i anime în egală măsură pe creștinii și pe necreștinii ce lucrează în comunicare. Important este ca pe calea adevărului, singura posibilă, să se meargă împreună.

Bibliografie

„Predicați de pe acoperișuri’: Evanghelia în era comunicării globale. Mesajul Sfântului Părinte Ioan Paul al II-lea pentru a XXXV-a Zi Mondială a Comunicării Sociale”, în *Actualitatea creștină*, nr. 5, 2001.

„Internetul, un nou Forum pentru proclamarea Evangheliei’, Mesajul Sfântului Părinte Ioan Paul al II-lea pentru a XXXVI-a Zi Mondială a Comunicării Sociale”, în *Actualitatea creștină*, nr. 4, 2002.

Pierre Bourdieu, *Sur la télévision*, Paris, Liber, 1996.

Marcel Gauchet, *La religion dans la démocratie. Cinq tentations dans l’Eglise* (rom. *Religia în democrație. Cinci tentații în Biserică*), Paris, Gallimard, 1998.

Gil Lipoveski, *Amurgul datoriei*, trad. rom., București, Babel, 1994.

Luigi Giussani, *All’origine della pretesa cristiana*, Rizolli, 2001.